

राप्ती सिँचाइ: विपत्ति निम्त्याउने मात्र

उदयरज शर्मा

श्री ५ को सरकारले एशियाली विकास ब्याङ्कको आर्थिक र प्राविधिक सहायतामा सन् १९८० को दशकमा पूर्वी राप्ती सिँचाइ आयोजना शुरु गर्‍यो । तर यस आयोजनाले वरिपरिको क्षेत्रमा पार्ने वातावरणीय असरका सम्बन्धमा थोरै मात्र चासो देखायो । सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदनमा राप्ती नदीलाई उत्तरी सीमा बनाएको विश्व प्रसिद्ध शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको उल्लेख पनि गरिएको छैन । एशियाली विकास ब्याङ्कको सन् १९८६ का समीक्षा प्रतिवेदनमा 'आयोजनबाट वातावरणमा त्यस्तो उल्लेखनीय नकारात्मक प्रभाव पार्ने आशङ्का गरिएको छैन' भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

सम्पन्न भैसकेपछि यस आयोजनाले पूर्वी चितवनको ९,५०० हेक्टर भूमिमा सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउँछ । योजनाकारहरूले राप्ती नदीमा होचो डाइभर्सन बाँध बनाउने सल्लाह दिएका छन् । यस आयोजनाको मुहान बनाउने स्थान वास्तवमा राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र पर्दछ । बाँध र नहरको रूपरेखा तयार गर्ने काम पूर्णतया समाप्त भैसकेको छ । र आयोजना अन्तिम स्वीकृति पर्खेर बसेको छ ।

९३,२०० हेक्टर फैलिएको शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र ४० जातका स्तनपायी (mammals), ४९ जातका घस्रने जीव र उभयचर जन्तु (reptiles and amphibians), ११३ जातका माछा र ४८९ जातका रैथाने र घुमन्ते चरा पाइन्छन् । यसको जैविक विविधता र यसले भित्री मधेशको प्राचीन वातावरण संरक्षण गरेका कारणले यस आरक्षलाई विश्व सम्पदास्थलको रूपमा मान्यता दिइएको छ । यहाँ पाइने एकसिडे गैंडा, बाघ, घडियाल, गौर र सुसुमाछा (gangetic dolphin) आदि अस्तित्व खतरामा परेका केही प्राणीहरू हुन् । राप्तीसमेत तीनवटा नदीले बनाएको धापिलो जग्गा वा सिमसार (wetland) ले अत्यन्त खतरामा परेको मगरगोहीलगायतका अनौठा जातिलाई बासस्थान प्रदान गरेको छ ।

आयोजनाबाट हुने खतरा

यो सिँचाइ आयोजना कार्यान्वयन हुँदा यसले निकुञ्जको 'इकोसिस्टम'मा गम्भीर असर पार्ने सम्भावना छ। यसमध्ये केही असरहरू सजिलै थाहा पाउन र सुधार्न पनि सकिन्छ। तर अन्य प्रभावहरू अप्रत्यक्ष भए पनि दीर्घकालमा हानिकारक हुनसक्छन्।

यसका योजनाकारले राप्तीमा पानी सबैभन्दा कम हुने समय अर्थात् हिउँदमा त्यहाँको पानीलाई मोडेर हिउँदे धानखेतीका लागि सिँचाइ सुविधा विस्तार गर्ने लक्ष्य लिएका छन्। यसबाट वन्यजन्तु विशेष गरी धापिलो जग्गामा आश्रय लिइरहेकाहरूलाई उल्लेखनीय असर पर्छ। पानीको बहाव कम हुनाले बाँधभन्दा २० किलोमिटर तलसम्मका घडियाल, मगरगोही, कछुवा आदिको बासस्थानमा पनि प्रभाव पर्न जान्छ। राप्तीका सौरहादेखि कसराबीचको खण्ड विशेषतः मगरगोहीका लागि महत्वपूर्ण छ, जसलाई बाँच्नका लागि वर्षेभरि गहिरो पानीको नियमित बहाव चाहिन्छ। पानीको अनियमित प्रवाहले गोहीलाई गुँड भएको ठाउँसम्म आवतजावत गर्न अप्ठ्यारो पार्न सक्छ, भने बाढीले गुँड र फुललाई नष्ट गर्न सक्छ। यसैगरी कृषिमा प्रयोगपश्चात् निस्कने पानीले माछा र सबैजसो घस्रने जातिका प्राणीलाई असर पर्छ।

स्थानीय माझीहरू के आशङ्का गर्छन् भने विशेष गरी हिउँदमा राप्तीको पानीको सतह कम हुने हुनाले उनीहरूको व्यवसाय समेतमा प्रत्यक्ष असर पर्नसक्छ। यहाँ प्रशस्त मात्रामा पाइने विभिन्न जातिका माछा प्रभावित हुनु भनेको ओत, पानी विरालो, घडियाल, मगरगोही, कछुवा र माछा खाने चरालाई पनि असर पर्नु हो। अझ माछाहरूको सङ्ख्यामा पनि कमी आउने सम्भावना छ। यसका योजनाकारहरूले माछाका लागि बाटोको व्यवस्था त गरेका छन् तर पानीको गहिराइ पनि उतिकै महत्वपूर्ण हुनाले यो व्यवस्था पर्याप्त छैन।

माछाको सङ्ख्यामा कमी आउँदा माछा मार्ने चील, लाटोकोसेरो, सारस आदि चराहरू पनि प्रभावित हुन्छन्। हिउँदमा राप्ती घट्टन जाँदा चितवनमा पाइने १६० थरी चरामध्ये धेरैजसो चराहरू पनि प्रभावित हुनसक्ने आशङ्का छ।

घाँस र पर्यटक

काँसयुक्त चितवनको मैदानी जमिनले गैंडाजस्ता शाकाहारी जङ्गली जनावरलाई आहार उपलब्ध गराउनुका साथै र निकुञ्जभरिकै स्तरीय बासस्थान उपलब्ध गराएको छ। किनारको जङ्गल र पाँगी जमिन निकुञ्जलाई वन्यजन्तुले भरिपूर्ण बनाउन मद्दत गरेको छ, जसलाई पूर्वी अफ्रिकाका आरक्षहरूसँग तुलना गर्नसकिन्छ।

चितवन जङ्गलको स्याहारसम्भार, घाँसका लागि निकुञ्जको भर परिरहेका किसानको सहयोगमा निर्भर गर्दछ। प्रत्येक वर्ष घाँस कटाइको १५ दिने समयमा ६० हजार मानिसले ११ हजार टन घाँस यहाँबाट बाहिर लैजान्छन्। मैदानी जमिनमा पानीको सतह घट्टनाले काँसमाथि असर पार्ने हुनाले गैंडाजस्ता शाकाहारी वन्यजन्तुमाथि सङ्कट आउँछ र गाउँलेहरूका लागि पनि निकुञ्ज अनुपयोगी ठहरेरिन्छ।

यस आयोजनाले निकुञ्जको पूर्वी किनारामा हुने गरेका डुङ्गा चढ्ने र चरा हेर्नेजस्ता प्रकृति-पर्यटन क्रियाकलापमाथि असर पार्ने हुनाले पर्यटन व्यवसाय पनि प्रभावित हुन्छ। सन् १९८९ मा निकुञ्जमा लगभग १९ हजार पर्यटक आएका थिए र यसबाट १० लाख अमेरिकी डलर बराबर आम्दानी भएको थियो। निकुञ्जले ५६५ जनालाई वर्षैभरि र त्यति नै सङ्ग्रहामा मौसमी रोजगारीका अवसर प्रदान गरेको छ।

के यो आयोजना आवश्यक छ ?

नेपाललाई यो आयोजना आवश्यक छ त ? यसको उत्तर कुनै पनि योजनाका बारेमा निर्णय गर्दा त्यस योजनाबाट पर्ने वातावरणीय असरलाई कतिको महत्व दिइन्छ, भन्ने कुरामा निर्भर गर्दछ।

हालसम्म भएका कानूनले यस आयोजनालाई बन्द गराउन सक्दैनन्। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन (२०२९) पनि यस दिशामा आवश्यकताअनुसार प्रभावकारी छैन। निकुञ्ज भएर बग्ने नदीहरूको पानी अत्यन्त लान नपाइने भन्ने ऐनलाई सरकारले सजिलैसँग मिच्न सक्छ। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष विभागका महानिर्देशक विश्वनाथ उप्रेती भन्नुहुन्छ, “हाम्रो विभागको इतिहासले के देखाउँछ भने राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्षलाई हानि पुऱ्याउने विकास आयोजनासँगको लडाइँमा जहिले पनि हामी पराजित हुन्छौँ। त्यसैले यस आयोजनासँगको लडाइँ खासगरी वातावरणीय आधारमा मात्रै लडिन्छ, भने आशावादी हुनसक्ने स्थितिमा हामी छैनौँ।”

सौभाग्यवश, यस आयोजनालाई आर्थिक दृष्टिकोणले पनि उचित मान्न सकिन्न। हाल चालूरहेका साना सिँचाइ प्रणालीहरू लागतका दृष्टिकोणले उपयुक्त पाइएका छन्। यसभन्दा पनि यी प्रणालीहरू पानी मिलीजुली चलाउने र मर्मत पनि मिलीजुली गर्ने परम्परागत पद्धतिअनुसार सञ्चालन भैरहेका छन्। यी साना परियोजनाहरूले पहाडबाट बसाइ सरेर आएका र स्थानीय रैथाने मानिसबीच सामञ्जस्य कायम राख्ने चौतारीको रूपमा पनि काम गरिरहेका छन्। आठ हजार हेक्टरभन्दा बढी जमिन सिँचाइ गर्न लगभग ७ घनमिटर प्रति सेकेन्ड पानी राप्तीबाट लगिएको छ। यसरी पूर्वी राप्ती सिँचाइ आयोजनाले पहिला सिञ्चित क्षेत्रमै सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने काम गर्छ। किसानहरूले भविष्यमा अतिरिक्त र अनावश्यक पानीपोत तिर्नुपर्ने आयोजनालाई अस्वीकार गर्न पनि सक्छन्।

यदि यस आयोजनाले अहिले प्रस्तावित स्वरूपमै निर्माण गर्न स्वीकृति पायो भने शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको ‘इकोलोजी’ तत्काल र दीर्घकालमा नराम्ररी प्रभावित हुन्छ। आरक्षणका लागि गरिरहेको प्रयासबाट नेपाल पछि हट्यो भने अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै बदनामी सहनुपर्ने हुन्छ। परिणामस्वरूप वन्यजन्तु आरक्षणका लागि पाएको अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग पनि कटौती हुनसक्छ। साना र प्रभावकारी सिँचाइ परियोजना सञ्चालन भैरहेको ठाउँमा ठूला आयोजनाले स्वीकृति पाउनुको मतलब

पश्चिमी तराईको शाही बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज नजिकको बबई सिँचाइजस्ता आयोजनाले पनि स्वीकृति पाउनु हो ।

अहिले श्री ५ को सरकारले वातावरणको पक्षमा उभिनुपर्ने र राष्ट्रिय आरक्ष नीतिमा व्यक्त प्रतिबद्धता र ब्यवहारबीचको अन्तरलाई समाप्त पार्ने समय आइसकेको छ । ♦